

O‘ZBEKISTON HUDUDIDA ARABLAR ISTILOSIGA QADAR VUJUDGA KELGAN YOZUV, DASTLABKI KITOBLAR VA KUTUBXONALAR HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Mamashukurov Ozodbek Erkin o‘g‘li
Namangan davlat universiteti

Annotasiya:

O‘zbekiston hududida arablar istilosiga qadar vujudga kelgan yozuv, dastlabki kitoblar va kutubxonalar haqida ayrim mulohazalar aks ettirilgan

Kalit so‘zlar: Dastlabki yozuv, ilk kitoblar, birinchi kutubxona, saroy arxivi xujjatlari, sog‘d yozuvi, tangalar, o‘rxun yozuvi, "Shohnoma".

НЕКОТОРЫЕ СООБЩЕНИЯ О ПИСЬМЕННОСТИ, РАННИХ КНИГАХ И БИБЛИОТЕКАХ, ВОЗНИКШИХ НА ТЕРРИТОРИИ УЗБЕКИСТАНА ДО АРАБСКОГО ЗАВОЕВАНИЯ

Мамашукуров - сын Озодбека Эркина
Наманганский государственный университет

Аннотация:

Некоторые замечания о письменности, ранних книгах и библиотеках, появившихся в Узбекистане до арабского завоевания.

Ключевые слова: ранняя письменность, первые книги, первая библиотека, документы дворцового архива, согдийская письменность, монеты, орхонская письменность, «шахнома».

SOME CONSIDERATIONS ABOUT WRITING, EARLY BOOKS AND LIBRARIES THAT EMERGED IN THE TERRITORY OF UZBEKISTAN BEFORE THE ARAB CONQUEST

Mamashukurov is the son of Ozodbek Erkin
Namangan State University

Abstract:

Some comments about writing, early books and libraries that appeared in Uzbekistan before the Arab conquest

Keywords: Early writing, first books, first library, palace archive documents, Sogdian script, coins, Orkhon script, "Shahnoma"

O‘zbekiston zaminida qadimgi davrlardanoq ma‘naviyat qaror topib, o‘z davri uchun yuksak va rivojlangan madaniyat mavjud edi. Sharq qo‘lyozmalarini saqlovchi dastlabki kutubxonalar arablar istilosidan ko‘p yillar muqaddam iqtisodiy va madaniy jihatdan yuqori darajada rivojlangan So‘g‘d, Baqtriya, Xorazmda vujudga kelgan. Bu yerlarda sug‘oriladigan dehqonchilik, bog‘dorchilik, uzumchilik taraqqiy etgan, hunarmandchilik yuksak darajaga ko‘tarilgan, savdo-sotiq ishlari keng

rivojlangan: masalan, Markaziy Osiyo savdogarlarining karvonlari Hindistonga, Vizantiyaga, Xitoyga yo'l olar edi. Savdo-sotiqning keng rivoj topishi savodxonlik va yozuvning tarqalishiga sabab bo'ldi. O'zbekistonning hozirgi hududida yozuv ancha oldin paydo bo'lgan, buni o'tkazilgan arxeologik qazilmalar tasdiqlaydi. Xorazmshohlarning Tuproqqal'adagi (Qoraqalpog'iston Respublikasi) qasrlariga taalluqli inshootlarning qazib olingan namunalari, ko'p sonli uy anjomlari va san'at ashyolari bilan bir qatorda saroy arxivi hujjatlarida milodning III asriga tegishli ma'muriy-xo'jalik mazmunidagi 80 ga yaqin matn borligi aniqlandi[4.c.165]. Bu hujjatlar teri va yog'ochga siyoh bilan chiroyli husnixatda bitilgan va akademik S.P. Tolstov ko'rsatib o'tganidek, til jihatidan «ular so'g'd tiliga yaqin hamda X-XI asrlarda aniqlangan xorazmliklar tilining bevosita o'tmishdoshi hisoblanadi»[9.c.26].

1932-1933-yillarda Zarafshon daryosining so'l qirg'og'ida topilgan Mug' tog'laridagi so'g'd hujjatlari tahlili So'g'diyonaning fuqarolar ma'muriyati va moddiy mada-niyati tarixini aks ettiradi va hozirga qadar so'g'dlarning chinakam qo'lyozma hujjatlarining birdan-bir qimmatli namunasi hisoblanadi. Ular VIII asrning 30-yillariga to'g'ri keladi. Qadimgi hujjatlar qal'a vayronalari orasida ming yildan ortiq yotsa-da, ularni bemalol o'qish mumkin. Akademik I.Yu. Krachkovskiyning fikricha, bu topilmaning hammasi «hukmdor Divashtich arxivi yoki ko'chma kanselyariyasi bo'lib, uning egasi asir olib ketilgandan keyin vayron bo'lgan qal'ada qolib ketgan»[5.c.158].

Xorazmda, Panjikentda va boshqa hududlarda amalga oshirilgan qazilma ishlari vaqtida topilgan Buxoro tangalari V asrdan va undan keyingi davrlardagi so'g'd yozuvi namunalari o'zida saqlab qolgan. Bu tangalardagi yozuvlar va ularning tili so'g'd yozuvlariga mos keladiki, buni 1876-yildayoq rus orientalist olimi P.P. Lerx isbotlab bergan edi[3.c.20].

O'zbekiston hududidagi yozma yodgorliklarning ilk namunalari ostrakonlar — miloddan oldingi II asrga taalluqli sopol idishlarning bo'laklaridagi yozuv qoldiqlaridir. Bular arxeologlarning (qadimshunoslar) urush yillari olib borgan qazilmalari vaqtida topilgan va ular «Parfiyaning o'z tub yerlaridagi mahalliy yozma tarixiy manbalar va ayni vaqtda parfiya tili va yozuviga doir eng qadimgi yodgorliklardir»[6.c.17].

O'rta Osiyo xalqlarining yozuvi ancha oldin rivoj topgan, birmuncha keyinroq esa Xitoy olimi va sayyohi Syuan-Tszyanning (VII asr) ma'lum qilishicha, Markaziy Osiyo orqali Hindistonga ketayotgan vaqtida So'g'dda va Xorazmda ana shu vaqtda o'ziga xos rasmiy taqvim (kalendar) bo'lgan edi[5.c.85]. Samarqandda savdo-sotiq maqsadlari uchun bolalarni besh yoshidan boshlab yozuv, hisoblashga o'rgatilar, kattaroq yoshdagi bolalarni karvonlar bilan birga savdo ishlarini o'rganish uchun boshqa mamlakatlarga yuborilar edi.

Markaziy Osiyo hududida o'rxun yozuvi mavjud bo'lib, u asosan sharqiy Turkiston, Yettisuv, g'arbiy Pomir shaharlarida, Talas vodiysi va boshqa joylarda qal'a tomlari-dagi yozuvlarda saqlanib qolgan. Bu vaqtda qadimgi turkiy yozuvning bir turi bo'lgan uyg'ur yozuvi ham mavjud edi. Arablar istilosining dastlabki yillarida arab yozuvi bilan bir qatorda Markaziy Osiyo hukmdorlarining idora ishlarida uyg'ur yozuvi ham qo'llanilgan[8.c.89]. Shunday qilib, O'rta Osiyoning hozirgi hududida so'g'd, xorazm, urxun, uyg'ur va boshqa yozuvlarning mavjudligi bu hududlarda o'sha davrlarda madaniyat ancha yuksak darajada rivojlanganligidan dalolat beradi.

Markaziy Osiyo xalqlarining tili va madaniyati juda katta hududlarga, sharqda Olmaotadan tortib janubda Kushkagacha, Qizilqumdan shimoli-sharqiy Hindiston-gacha keng yoyilgan edi.

Turli yozuv namunalari mavjudligi qo'lyozma asarlarning vujudga kelishiga zamin bo'ldi, ulardan dastlabkilari ancha uzoq o'tmishga mansubdir.

Manbashunoslarning qayd etishicha, O'zbekiston zaminida dastlabki kutubxonalarining paydo bo'lishi miloddan oldingi 100-yillarga borib taqaladi. Saroylarda quyoshning o'tkir nuri va o'ta namlikdan saqlaydigan binolar bo'lib, kitoblar alohida xonalarda, archadan yasalgan sandiqlarda saqlangan[6.c.35].

Aholi orasida yozuv va kitoblarning tarqalishi u vaqtlarda diniy e'tiqod bilan bog'liq bo'lib, kitoblardan asosan badavlat xonadon egalari bahramand edi. Aholining mutlaq ko'pchiligi savodsiz bo'lganligi sababli ular o'z orzu-o'ylari va muddaolarini og'zaki poetik ijodda tarixiy voqealar bilan bog'liq ravishda aks ettirgan. Ko'pgina epik dostonlar va rivoyatlarda Markaziy Osiyo xalqlarining ajnabiy bosqinchilariga qarshi kurashi kuylangan. Ahmoniyalar davlatining sharqiy viloyatlarida birinchi marta «Shohnoma» nomli mashhur doston yaratildi. Xuddi shu yerda bir vaqtlar zardushtiylarning muqaddas kitobi — «Avesto» vujudga kelgan edi. Bu asar qahramonlari o'z jasoratlarini Baqtriya, So'g'd, Marg'iyona va Xorazm tomonlarda ko'rsatgan. Keyinchalik epik mazmundagi asarlarni adabiy jihatdan qayta ishlab, ularni tarixiy shaxslarga bag'ishlash urfga aylangan.

Arablar bosqiniga qadar yaratilgan qo'lyozma asarlar va tashkil etilgan kutubxonalar xususida so'z borganda, Abu Rayhon Beruniyning tarjimai holida keltirilgan ma'lumotlar bilan tanishish o'rinlidir, xususan, unda bosqinchi arablarning zolimligi va qattiqqo'lligi haqida, ularning muqaddas qasr va saroylarni, mahalliy xalqlarning madaniy yodgorliklarini ayovsizlik bilan yo'q qilib tashlanganligi haqida ma'lumotlar beriladi. Ular olimlar va ruhoniylarni ta'qib qilib, yozma yodgorliklarni yo'q qildilar va natijada Markaziy Osiyo xalqlarini shunday ahvolga olib keldilarki, bu xalqlar «o'qish va yozish san'atini esdan chiqarib yubordilar, ilm-fan sohasidagi bilimlarning ko'plaridan bebahra qoldilar»[1.c.14].

VIII asrning boshlariga kelib Markaziy Osiyo davlatlari feodal taraqqiyot bosqichiga kirdi, bu vaqtda feodal tarqoqlik Markaziy Osiyo hududida ko'pgina ayrim mustaqil mulkdorlarning paydo bo'lishida o'z ifodasini topdi. Ular doimiy ravishda va to'xtovsiz o'zaro urushlar olib bordilar. Bu hol arablarga Markaziy Osiyoni bo'ysundirish, ularning xalqlariga esa arablar dinini majburan qabul qildirishni osonlashtirdi. Ayniqsa, Movarounnahr (Amudaryoning o'ng sohil tomonida joylashgan viloyatlar), Buxoro (709), Samarqand (712) singari madaniy markazlar, Xorazm(711) va Farg'ona vodiysidagi shaharlar Xuroson noibi Qutaybaning jangovar yurishlari vaqtida ko'proq vayronaga aylandi. Bosqinchilarning qadami yetgan hamma joyda ko'p sonli madaniyat yodgorliklari va boyliklari bilan bir qatorda Markaziy Osiyo xalqlarining diniy va dunyoviy kitoblari yo'q qilindi va yoqib yuborildi. Bosqinchilar o'zlarining istilochilik siyosatini «chinakam» din uchun muqaddas urush olib borish zarurligi bilan oqladilar. Akademik T.N.Qori-Niyoziyning so'zlari bilan aytganda, «arab bosqinchilarining dinga toqatsizligi Markaziy Osiyo xalqlarining yaratgan va islomdan oldingi o'tmishi bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina madaniy boyliklarni inkor qilishda namoyon bo'ldi, O'rta Osiyo xalqlari madaniyatiga qaqshatqich zarba berdi»[7.c.15]. Bordi-yu qandaydir qo'lyozma, kitoblar va kutubxonalar saqlanib qolgan ekan, bunga sabab yog'ylarning qo'li yetmaganligidir (Masalan, sharqiy Turkistonda). 642-643-yillarda so'nggi sasoniyalar avlodi bo'lgan Yazdigard III arablar ta'qibidan qochib Marvga ketib qoladi, o'zi bilan birga kutubxonasidagi qimmatbaho boshqa boyliklar bilan bir qatorda pahlaviylarga mansub ko'p miqdordagi qo'lyozmalarni ham olib ketadi. Tarixchi Ahmad ibn Tohir va geograf Yoqut Hamaviyning hikoyalariga qaraganda, bu qimmatbaho qo'lyozmalar Marvda IX asr boshlariga qadar saqlangan[10.c.366]. Bu qo'lyozmalardan keyinchalik Firdavsiy «Shohnoma» dostonini yozishda foydalangan.

Xulosa qilib shuni qayd etish mumkinki, O'zbekiston hududi insoniyat tamaddunining ilk beshiklaridan biri hisoblandi. Bu hududda qadimda ko'plab davlatlar bo'lgan. Davlatchilik rivoji o'z o'rnida madaniy hayotning yuksalishiga sabab bo'ldi. Diyorimizda ilk yozuvlar paydo bo'lgan bu yozuvlar taraqqiyoti esa xattotlik, kitob ishlab chiqarish va kutubxonlar rivojiga sabab bo'lgan. Keyinchalik arablar bosqinchiligi Markaziy Osiyo davlatlariga juda katta talafot yetkazgan bo'lsa-da, lekin u qadimgi ma'naviyatni batamom yo'q qila olmadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Rayhon Beruniy. Maqolalar to'plami, ostida. ed. S.P. Tolstov. - M, 1950 yil.
2. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent, 2000 yil.
3. Bartold V.V. Rus sharqshunoslarining Turkistondagi vazifalari. - Sankt-Peterburg, 1915 yil.
4. Tojikistondagi Mug tog'laridan so'g'd hujjatlari bilan tanishish. - T, 1936 yil.
5. Karimov Sh, Shamsiddinov R Vatan tarixi. 1 kit. - Toshkent, 1997 yil.
6. Qosimova O.G. Uzbekistonda qutibxonachilik ishi tarixi. - Toshkent, 1981 yil.
7. Kori-Nieziy T.P. O'zbekiston Kengashi madaniyati ocherklari. - T, 1956 yil.
8. Sodiqov Q. Uyg'ur yozuvi tarixi. - Toshkent, 1997 yil.
9. Tolstov. S.P. Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi - Moskva, 1949 yil.
10. Yokut hamaviy. Mu`jam-ul-buldon. II uy-joy. – Tehron, 1965 yil